

OVIDIUS

Michiel Verweij

OVIDIUS

Het verhaal
van een
dichter

A
U
P

H. Goltzius pinxit

VOORWOORD

Dit boek is het resultaat van een paar kronkels in de geschiedenis. Onder normale omstandigheden zou ik het wellicht nooit geschreven hebben. In 2015 lanceerde ik het idee om in de Koninklijke Bibliotheek van België – waar ik werk – een tentoonstelling te houden ter gelegenheid van het 2000ste sterfjaar van Ovidius. Daarbij zou geput kunnen worden uit de rijke verzamelingen handschriften, oude drukken, prenten, munten, kaarten en muziek die de trots zijn van de Brusselse Koninklijke Bibliotheek. Dit idee vond onmiddellijk een warm onthaal bij mijn operationeel directeur, dr. Robert Nouwen. Het werd evenwel duidelijk dat de expositie om praktische redenen niet in het gebouw van de bibliotheek zelf kon worden gehouden. Op de zoektocht naar een locatie bleek de Universiteitsbibliotheek van Leuven bereid om de tentoonstelling op te nemen. De aanvankelijke datum van herfst 2018 moest echter in februari 2018 wijken voor de tentoonstelling over de familie Arenberg, zodat de expositie nu gepland staat voor herfst 2019.

Ondertussen had Robert Nouwen mij gevraagd of ik het zag zitten om in plaats van een klassieke catalogus die objectgericht is, een algemeen boek over Ovidius te schrijven. In mijn argeloosheid zei ik daar ja op. Het resultaat *qualecumque est* is wat nu voor u ligt. Amsterdam University Press was – door bemiddeling van Katrien De Vreese – bereid om het boek te publiceren, maar het boek werd natuurlijk al geprogrammeerd voor 2018, het beoogde moment van de tentoonstelling. Vandaar dat in dit jubileumjaar met (vermoedelijk) de 2000ste sterfdag wel het boek verschijnt, maar dat de lezer de bijbehorende tentoonstelling nog even moet afwachten. Maar goed misschien dat we het echte sterfjaar van Ovidius niet kennen. De laatste tekenen van leven stammen uit 17 n.Chr. en meestal stelt men zijn overlijden op 17/18, maar niemand kan uitsluiten dat hij pas in 19 overleed...

Mijn argeloosheid dus. Na mijn studie Klassieke Filologie in Leuven ben ik voornamelijk bezig geweest op het domein van het Humanisme, het Neolatijn, het middeleeuws Latijn en de codicologie. Met de eigenlijke klassieke literatuur had ik veel minder te maken. Wel ben ik sinds 2002 verantwoordelijk voor de leeskring Latijn van het NKV, afdeling Vlaams-Brabant, heb ik enkele jaren als *visiting professor* in Leuven aan studenten Klassieke Filologie Latijnse grammatica gegeven en heb ik enkele bijdragen in *Kleio. Tijdschrift voor oude talen en antieke cultuur* op mijn naam staan, maar mijn contact met de klassieke schrijvers zelf liep eerder over codicologische paden: een artikel over ons Brussels Caesarhandschrift (ms. 17937) en andere klassieke handschriften uit de Parkabdij nabij Leuven, de editie van het enig bewaarde fragment van de dialoog *Vergilius orator an poeta* van de 2de-eeuwse historicus P. Annius Florus (ms. 10615-729, f. 73v) en vooral ook een artikel over de in Brussel bewaarde handschriften van Ovidius.

Al vrij snel nadat ik begonnen was met schrijven (niet heel erg logisch of chronologisch begon ik met hoofdstuk V over de *Fasti*), merkte ik welke paden de klassieke filologie sinds het einde van mijn studie was gaan bewandelen. Ik moet eerlijk bekennen dat ik pas na een lichte paniekaanval verder kon. Ik vrees dat ik ook heel erg Leuvens ben, in de zin dat in de oude Brabantse universiteitsstad de nadruk ligt op degelijkheid, goede kennis van het Latijn, de elementaire dingen van tekst en tekstbegrip, terwijl moderne theorieën daar veel langzamer hun weg vinden. Om het wat clichématig te zeggen: Leuven is de stad van erudiete voetnoten, niet van hemelbestormende theorieën. De sporen daarvan zijn dan ook ongetwijfeld in dit boek te vinden. Ik dacht dat ik Ovidius wel aankon (nogmaals: argeloos als ik was), maar de moderne filologen bleken soms heel wat lastiger.

Ovidius is sinds eind jaren tachtig – na jaren van iets minder goede reputatie – enorm in de mode gekomen. Onder invloed van hedendaagse stromingen zoals het postmodernisme heeft men in zijn oeuvre een continu spel van dubbele bodems ontdekt of willen ontdekken. Het beeld van Ovidius dat hieruit voortkomt is dat van een uitermate geestig dichter, subversief tegenover de heersende politiek en moraal, die het een na het andere *witty* werk schreef en tegelijk de grenzen van de artistieke en intellectuele vrijheid in een autoritair regime verkende, een auteur voor wie de poëzie zelf zo'n grote rol speelde dat alles daaraan gelijkgesteld kan worden, kortom een uiterst modern auteur. Geen wonder dan ook dat men Ovidius niet alleen ziet als een klassiek dichter die Griekenland en Rome met elkaar verbindt, maar ook als een verbindende schakel tussen de oudheid en onze eigen tijd. Ovidius wordt op deze manier soms ook wel heel hedendaags.

Dat Ovidius een sprankelend dichter is, kan ik enkel bevestigen, maar of hij continu enkel geestig en ironisch is, altijd vol dubbele bodems en verwijzingen naar de politiek, is voor mij minder zeker. En of hij systematisch poëtische oppositie pleegde tegen keizer Augustus en diens politiek, waag ik echt niet te zeggen.

Eerlijk gezegd kan ik me niet altijd van de indruk ontdoen dat hierbij een a priori aangenomen denkkader de resultaten van het onderzoek bepaalt, dat bepaalde dingen op deze of gene wijze worden geïnterpreteerd omdat men vanuit bepaalde beginposities uitgaat, dat men bij de interpretaties ook weleens te sterk vanuit hedendaagse probleemstellingen of gevoeligheden vertrekt. Ik heb de vrijheid genomen om af en toe op dit laatste te wijzen of om nuanceringen aan te brengen in het geval van een te vanzelfsprekende lijn van gedachten. Het risico bestaat dat elementen elkaar lijken te ondersteunen, juist omdat men ondersteuning zoekt. Dat ik me deze vrijheid durfde en kon veroorloven, komt uiteraard omdat ik ten aanzien van de hedendaagse Ovidiusstudies uiteindelijk toch een buitenstaander ben. Dat heeft voor- en nadelen. Een nadeel is wellicht dat ik geen lange ervaring met de moderne wetenschappelijke literatuur over Ovidius heb, maar alles nu moest ontdekken. Daar staat dan tegenover dat ik het voordeel van onafhankelijkheid en onbevangenheid heb. Juist omdat ik niet vertrouwd was met de discussie, kon ik een vrijer oordeel hebben.

De lezer zal dan in dit boek ook niet vaak de termen ‘geestig’ of ‘subversief’ aantreffen. Daarmee gaat dit boek dus tegen de algemene trend in. Ik heb geprobeerd een harmonisch beeld te schetsen van een dichter van formaat die steeds probeert zijn werk te vernieuwen. Daarbij heb ik niet geschuwd om juist in te gaan op de kunst van het verzen schrijven: hoe kan een Latijns dichter door gebruik te maken van de vrije woordvolgorde van het Latijn en de mogelijkheden van het metrum het best bepaalde dingen accentueren of ze reliëf geven? Ik ben als lezer van Latijnse teksten juist voor dit punt heel gevoelig en heb dat ook altijd sterk benadrukt in de sessies van mijn leeskring en mijn colleges of in de twee artikelen in *Kleio* die juist hierover gaan.

Ook oudere problemen als authenticiteit die op dit moment niet meer voorwerp van discussie lijken te zijn, maar waarvoor onvoldoende ondersteunde hypothesen als vaststaande oplossingen worden aanvaard, ben ik juist niet uit de weg gegaan. Daarentegen ben ik mij bewust van het feit dat ik relatief weinig aandacht heb besteed aan een zeer actueel thema als gender. Ik zou uiteraard niet durven beweren dat dit thema voor Ovidius niet relevant is, maar het voerde te ver van wat me voor ogen stond. Bovendien kan ik me niet aan de indruk onttrekken dat het thema gender op dit moment bijna verstikkend is en andere benaderingen haast wegdrukt.

Evenmin heb ik veel aandacht besteed aan het enorme *Nachleben* van Ovidius: dat vergt een studie op zich en zou al snel ontaarden in een lange lijst namen van schilders, componisten en schrijvers, waarvan ik relatief weinig in dit boek zou kunnen laten zien. Om hier toch een beetje aan tegemoet te komen heb ik een apart illustratie-onderdeel bij de *Metamorphoses* opgenomen, waarin ik in totaal twintig illustraties bied uit een vijftal bronnen, één handschrift (15de eeuw), één prentenreeks (16de eeuw) en drie gedrukte boeken (één 15de eeuw, één 16de, één 17de eeuw). Al deze bronnen bevinden zich in de Koninklijke Bibliotheek van België en geven een beeld van hoe in de loop van een aantal eeuwen bepaalde motieven zijn afgebeeld. Deze bronnen worden ook nader beschreven.

Er is evenwel wat het *Nachleben* betreft één uitzondering: ik ben naar aanleiding van ons Brusselse handschrift ms. 5369-73 uitgebreid ingegaan op een aspect van de handschriftelijke overlevering, meer bepaald van de *Fasti*. Als adjunct-conservator kan ik ook moeilijk anders dan juist daar gevoelig voor te zijn. Het betreft hier bovendien een aspect van het *Nachleben* dat in de overzichten van dit onderwerp juist minder belicht blijft, hoewel het gaat om een essentieel aspect ervan: elk *Nachleben* begint met het lezen van de tekst, elk lezen van een tekst begint met de handschriften. Bovendien is het criterium van belang voor de tekstoverlevering dat voor filologen vaak het enige lijkt dat er toe doet, maar één factor bij de beoordeling van een handschrift. Elk handschrift is een uniek en concreet historisch materieel object en dient ook als zodanig te worden geïnterpreteerd. De andere in Brussel bewaarde handschriften van Ovidius mogen dan vanuit tekstkritisch standpunt minder belangrijk zijn, dat neemt niet weg dat daar ook heel interessante stukken tussen zitten, zoals ms. 4428-30 dat door de prehumanist Anthoine Estournel werd gekopieerd of ms. 14620 met zijn bizarre tekeningen die niets

met de tekst te maken hebben. Deze handschriften komen als illustratie in het boek voor.

Uiteraard vormt bijna elke illustratie in dit boek een element in dit *Nachleben*, of het nu een handschrift, een oude editie, een vertaling of een prent of tekening is. Daarbij is de situatie overigens voor elk werk van Ovidius heel verschillend. De iconografische rijkdom waarmee de *Metamorphoses* prijken, vindt bij de andere werken geen tegenwicht. Het spreekt vanzelf dat dit een afspiegeling vindt in de keuze van de afbeeldingen.

Er waren voor dit boek nog twee belangrijke problemen die het aanzien hebben bepaald. Het eerste daarvan is de enorme literatuur die over Ovidius verschenen is en die ik – gewoon door de hoeveelheid en de beschikbare tijd – niet allemaal kon raadplegen. Daar is bovendien nog een extra probleem aan verbonden: hoe bewaar ik in het licht van die overvloed en overdaad mijn eigen integriteit? Hoe voorkom ik dat ik door deze massa mijn onafhankelijkheid verlies en daardoor soms een kritische kanttekening kan plaatsnemen bij wat men zegt? De verleiding is groot om enkel samen te vatten en weer te geven.

Uiteindelijk heb ik ervoor gekozen om eerst en vooral de teksten van Ovidius zelf centraal te stellen en deze te bespreken. Pas in tweede instantie heb ik de hedendaagse wetenschappelijke discussie gezocht. In de tekst wordt daarvoor voornamelijk verwezen naar de bijdragen in enkele algemene werken zoals de recente *Companions* die verschenen bij Brill, Cambridge University Press of Blackwell omdat deze de lezer die verder wil zoeken het best en snelst de essentie van de moderne wetenschappelijke literatuur bieden. Dat wil niet zeggen dat deze daarmee per se de bron zijn van wat ik geschreven heb. Tegelijk heb ik voor enkele specifieke problemen uiteraard de gedetailleerde wetenschappelijke literatuur geraadpleegd en er soms stelling tegenover genomen. Daardoor kon ik zowel mijn onafhankelijk oordeel handhaven als de lezer toch op de hoogte brengen van de moderne tendensen rond bepaalde teksten.

Dat betekent dus ook dat de verwijzingen in de eindnoten vaak deze inleidende hoofdstukken betreffen, die zelf weer stelen op de meest actuele literatuur. Dat is niet geheel volgens de regels der kunst en daar ben ik mij zeer bewust van. Het feit dat het aantal specialisten op bepaalde werken van Ovidius relatief beperkt is en dat deze vaak verantwoordelijk zijn voor zowel de inleidende hoofdstukken als de belangrijkste monografieën van dit moment, verzacht de pijn evenwel aanzienlijk. In feite komt men vaak dezelfde namen tegen in de discussie. Bij alle indrukwekkende productie gaat het vaak toch om een relatief klein wereldje, *il mondo piccolo di Ovidio*. Het gaat bij deze verwijzingen overigens niet zozeer om bronverwijzingen (ik heb zelden echt de inhoud overgenomen), maar om soortgelijke opmerkingen of vermeldingen van hetzelfde probleem of punt.

Een ander probleem was nog ingewikkelder. In principe is dit boek voor een ‘breder publiek’ bedoeld, maar tegelijk is het duidelijk dat een behoorlijk deel van dat publiek toch zal bestaan uit mensen die op een of andere wijze met de klassieke talen vertrouwd zijn: leraren, studenten, eventueel zelfs leerlingen in de

laatste klassen van het middelbaar onderwijs, classici die een andere weg zijn ingeslagen enz. Hoe moest ik hier schipperen en een wetenschappelijk boek schrijven dat tegelijkertijd niet te wetenschappelijk is?

Ik heb beslist om vooral direct van de tekst van Ovidius uit te gaan en deze teksten steeds te citeren, eerst in het Latijn, dan in eigen Nederlandse vertaling. Deze vertalingen volgen de Latijnse tekst, maar zijn zelf niet literair bedoeld. Ik heb geen echt metrum toegepast, wel ernaar gestreefd om in de klemtoon op het eind het onderscheid tussen een hexameter en een pentameter te laten blijken, al is dat niet altijd gelukt. Alle opmerkingen over het metrum slaan enkel op de Latijnse tekst, alle beschouwingen vertrekken van deze tekst: Ovidius' bijzondere effecten zijn nauwelijks in het Nederlands weer te geven. Bovendien kennen wij – in tegenstelling tot het Duits – geen traditie van vertalingen in elegische disticha. Voor de Latijnse tekst heb ik meestal de edities in de zogenaamde Budé-reeks genomen, voor de *Fasti* en de *Tristia* ook de uitgaven in de *Loeb Classical Library*. Dit is overigens meer onder invloed van praktische factoren (edities die ik zelf thuis heb staan) dan strikt wetenschappelijke.

Ik heb geprobeerd elementaire zaken als het metrum voor niet-classici uit te leggen. Ook heb ik soms grammaticale dingen moeten vermelden die latinisten overbodig lijken (dat de nominatief de naamval van het onderwerp is bijvoorbeeld). Tegelijk heb ik ook enkele meer technische paragrafen toegevoegd, zoals over de authenticiteit van de *Heroides*, waar ik het traditionele instrumentarium van de klassieke filologie toepas. Ook daar moest ik tegelijk schrijven voor kenners en niet-kenners. Ik moet zowel classici of latinisten als niet-classici dan ook om wat geduld en goede wil vragen bij deze passages.

Bij de spelling van het Latijn duikt overigens een oud probleem op. Het klassieke Latijn kende twee tekens, I en V, die zowel een klinker als een medeklinker konden weergeven. De I staat zo voor de klinker i en voor onze j, terwijl de V de klinker oe en de medeklinker w aanduidt (niet de medeklinker v, die het Latijn niet kende). Het typografisch onderscheid tussen i en j en tussen u en v dateert pas uit de 16de eeuw. Het is een tijd de gewoonte geweest om deze lettertekens ook in het Latijn toe te passen. Zo schreef men in de 19de eeuw gewoon 'jam' voor 'iam'. De laatste decennia komt men daar steeds meer van terug. Geen enkele editie gebruikt nu voor het Latijn nog een j, al wordt het onderscheid tussen u en v in schooledities vaak nog wel gemaakt. Ik heb beslist om hier radicaal de klassieke en middeleeuwse praktijk te volgen, zoals dat ook in de belangrijkste wetenschappelijke edities gebeurt. Dat wil zeggen dat ik slechts één teken ken voor I en V. Bij I is het eenvoudig: hoofdletter I, kleine letter i. Voor V ligt het wat moeilijker en vooral wat onwenniger: hoofdletter V, kleine letter u, dus: *Vt* en *ut*, *Viuam* en *uiuam*, *obuius*. Zo vindt men het in de klassieke opschriften en in de middeleeuwse handschriften. Het gaat uiteindelijk om een Latijnse regel, waar de praktijk van het Nederlands geen invloed op heeft of zou mogen hebben.

De afbeeldingen zijn – op enkele foto's van mijzelf na – alle afkomstig uit de Koninklijke Bibliotheek van België. Het spreekt vanzelf dat ik mijn instelling (en dan vooral de afdeling Repro-

ducties: Vincent Lestinne, Clarisse Fouquin, Catherine Adam) hartelijk dank voor de medewerking en de toestemming deze afbeeldingen te publiceren. Nogmaals: de uitzonderlijk rijke en vaak te weinig bekende collecties van de Koninklijke Bibliotheek zijn een reden voor gerechtvaardigde trots.

Een kort woord van dank aan Robert Nouwen die het boek heeft gesuggereerd en ondersteund, aan mijn moeder Emmy van de Ven en Joke Benjamins die het boek als niet-classici hebben nagelezen, aan Roos Pinoy voor de assistentie bij de correctie van de drukproeven en aan Nathalie Roland voor de hulp bij de selectie van de illustraties, moge dit voorwoord besluiten.

Vltima laus sit autem ipsi Nasoni. Si licet et fas est, te enim, P. Ouidi, etiam collegam nuncupare possim. Quondam in ludo litterario in loco dicto Boxtel operum tuorum nullam syllabam legimus quod nunc ualde doleo. Primus mihi Iosephus IJsewijn Louanii iter indicauit Ouidianum, cum fragmenta *Fastorum* legeremus. Idem nos monebat ut uersus Latinos scriberemus itaque artem metricam disceremus scribendo non tantum ediscendo. Sic primum carmen (utrum hoc nomine uere dignum necne nescio neque confirmare ausim!) euulgare ausus sum de praelectione quadam eiusdem Iosephi IJsewijn et – fateor quidem – uersu tuo sum usus a quo quartum librum *Fastorum* coepisti. Cum postea ab IJsewijn petiui ut acciperet promotorem, ut aiunt, meae dissertationis esse, petitio mea aliquot Latinis uersibus constitit. Et in illis, inscius quidem, usus sum dimidio uersus tui. Nunc librum scripsi de te et praesertim de carminibus quibus ab initio tot lectores nutriiisti. Non possum quin te reuerenter salutem et tibi plaudam. Gratias tibi ago sinceras et scito te in me admiratorem fautoremque habere perpetuum. Vale ac uiue!

Michiel Verweij
Brussel, 26 april 2018

INHOUD

In afkorting geciteerde literatuur	10
I. De tijd van een dichter	11
II. Het leven van een dichter	27
III. Een dichter verliefd	37
IV. Een dichter in verandering	111
V. Een dichter telt de dagen	166
VI. Een dichter verbannen	197
VII. Conclusie. Ovidius, het verhaal van een dichter	228
Bibliografie	233
Langere tekstfragmenten in het Latijn	237
Noten	247
Indices	255
Over de auteur	259

IN AFKORTING GECITEERDE LITERATUUR

Hier volgen in alfabetische volgorde enkele publicaties die in het gehele boek voorkomen. Achteraan is een systematische bibliografie opgenomen. Bovendien worden aanvullende publicaties ook in de eindnoten geciteerd. Deze noten bevatten de literatuur die relevant is voor het aldaar besproken probleem of waarnaar daar verwezen wordt (volgens onderstaande afkortingen).

Binns (1973) = J.W. Binns, *Ovid* (Londen/Boston: Routledge & Kegan Paul, 1973)

Boyd (2002) = B.W. Boyd, *Brill's Companion to Ovid* (Leiden/Boston/Keulen: Brill, 2002)

Hardie (2002) = P. Hardie (ed.), *The Cambridge Companion to Ovid* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002)

Janka, Schmitzer, Seng (2007) = M. Janka, U. Schmitzer & H. Seng, *Ovid. Werk – Kultur – Wirkung* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2007)

Knox (2013) = P.E. Knox (ed.), *A Companion to Ovid* (Blackwell Companions to the Ancient World; Chichester: Wiley-Blackwell, 2013)

Newlands (2015) = C.E. Newlands, *Ovid, Understanding Classics* (Londen/New York: I.B. Tauris, 2015)

Schmitzer (2001) = U. Schmitzer, *Ovid*, Olms Studienbücher Antike (Hildesheim/Zürich/New York: Georg Olms Verlag, 2001)

Tarrant (1986) = R.J. Tarrant, 'Ovid', in: L.D. Reynolds (ed.), *Texts and transmission. A survey of the Latin Classics* (Oxford; Clarendon Press, 1986), pp. 257-284

Verweij (2011) = M. Verweij, 'Codices Ovidiani Bruxellenses. Les manuscrits latins d'Ovide à la Bibliothèque royale de Belgique', in: A. Faems, V. Minet-Mahy & C. Van Coolput-Storms, *Les translations d'Ovide au Moyen Âge*, Institut d'études médiévales. Textes, Études, Congrès 26 (Turnhout: Brepols, 2011), pp. 39-69